

Firuz Mustafa

Loqos

Avesta

(2-ci yazı)

Əvvəli ötən sayımızda

Zərdüştlik Şərq fəlsəfəsinin əsas qollarından biri kimi dünyəvi ictimai fikrinin təkamül və təşəkkülündə müəyyən tarixi rol oynamışdır. Tam qətiyyət hissi ilə demək olar ki, antik dövrdən başlayaraq bizə gələn qədim elə bir görkəmli filosof olmamışdır ki, birbaşa və ya dolayısı yolla "Avesta"-ya, bu böyük abidədə irəliləyən sivilizasiya ideyalarının şərhinə toxunmasın.

Zərdüştün baxışlarında idealizmin, həm də əsasən obyektiv idealizmin müəyyən rüşeymləri görünməkdədir. Zərdüşt yaxşı düşmüşdür ki, insanın yaşadığı həyat fəni, keçicidir. Lakin bu ötür dünyəvi Xeyir Şərin mübarizəsi əbədidir. Əlbəttə, Zərdüştün baxışlarını tam sistemli idealist dünyagörüşü kimi qiymətləndirmək də səhv olardı. Biz bunu olsa-olsa, necə deyərlik, "İbtidai idealizmin" rüşeymləri hesab edə bilərik.

Hər bir cərəyan, təsəvvür və baxışın, habelə dini təlimin yaranması konkret amillərlə bağlıdır. Qədim dünyanın ən geniş yayılmış, güclü, qüdrətli dinlərinin birinin - Zərdüştliyin yaranıb pərvəriş tapmasına, öz dövrünün "ana dinlərindən" biri səviyyəsinə yüksəlməsinə səbəb nə olmuşdur? Məlumdur ki, qədim əcdadlarımızın sitayiş etdiyi, inanıb tapındığı hadisə və cisimlər, canlılar və bitkilər əlaməti, uzun əsrlər boyu ilahiləşdirilmiş, müqəddəs tutulmuşdur. İbtidai insanın təsəvvüründə hər bir təbiət hadisəsinin arxasında ruh dayanmış, hər bir cisim canlı bir vücuda çevrilmişdir. Bu cür animist təsəvvürlər mifik təfəkkür üçün xarakterik hal idi. Təbiət önündə hey-rətə gələn, qəmzlənən, sevinən insanın totemist görüşlərinin tədricən təkmilləşib yayılması da elə həmin dövrə təsadüf edir. Təbiət həlaldır ki, təbiəti belə kortəbii pərəstləş yeni dinlərin, inancın, inanqların yaranması üçün ilk təkan, ilk zəmin olmuşdur. Bu, elə bir dövr idi ki, insanlar özlərinin ilk sitayış obyektlərini - öz Allahlarını yaratmağa başlamışdılar.

Allahların yaranması dövrün öz zəruri "tələbatından" irəliləyirdi. Beləliklə, qədim dünyanın ilk dinlərindən biri öz vəhidi Xeyir Allahını yaratdı: bu, Hörmüz (Ahura Mazda) idi. Bizcə, Zərdüştliyin meydana gəlmə səbəblərindən ən başlıcası elə

bu faktla axtarılmalıdır: çoxallahlıqdan təkallahlığa keçiddə.

Zərdüştlik əvvəlki dini təsəvvürlərdən və özündən sonrakı dini təlimlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu fərq Zərdüştün heyat hadisələrinə münasibəti ilə bağlıdır. Doğrudur, Zərdüştün təlimində ardıcılıq, sistemlilik yoxdur. Onun ideya və mülahizələrində ziddiyyətlər də az deyildir. Qatılardan birində müdafiə edilən fikir digərində tənqid edilir. Zərdüştün öyüd və nəsihətlərində məntiqdən uzaq fikirlər də çoxdur. Bu isə təsadüfi səciyyə deyildir. Çünki, əvvəla, "Avesta" əsrlər boyu dəfələrlə "redaktaya" məruz qalmış, ikincisi, zərdüştliyin özü ardıcıl nəzəriyyə kimi formalaşmamışdır,

Kəntin "Xalis zəkənin tənqidi" (1781-ci il) əsərinin mahiyyətini təşkil edən antinomiya Zərdüştün ilk əks başlanğıc haqqındakı qənaətlərini xatırladır. Məlum olduğu kimi, Kənt şeylərin öz-özündə olduğu kimi ("şeyözündə") dərkdilmədiyini söyləmiş, yalnız bizim təcrübəmizdə təzahür edən şeylərin dərk edildiyini iddia etmiş, öz antinomiyaclarının bütün dövr və hadisələr üçün qeyd-şərtsiz məqbul olduğunu söyləmişdir. Həmin antinomiyaclarında Kənt deyirdi ki, dünya sonludur - dünya sonsuzdur; hər şey sadədən ibarətdir - sadə olan heç şey yoxdur; azadlıq mövcuddur - azadlıq yoxdur və mövcud ola bilməz, deməli, mütləq mənada əbədi və

ta'nın bütün məğzini, "Avesta" dövrünün bütün sosial mənzərəsini özündə ehtiva edir.

Lakin "Avesta"-nın şərhçi alman fəlsəfinin klassik nümayəndələrinin formulları ilə məhdudlaşmamışdır. Bütün nəhəng fikir abidələri kimi həmin əsər də özünün əbədi yaşan ömrünü müxtəlif mübahisə rəqəmləri qovşağında davam etdirməkdədir. Zərdüştlik bəşəri mahiyyət daşıyan bir əsər kimi təhlil olunmağa yanaşı, çoxdandır ki, mürtəce ovaqlı ideologiyaların, antihumanist pozisiyalı sosiologiyaların da diqqətini cəlb etməkdədir. Abidənin bu cür şərhinə daha qəbənq şəkildə ən yeni dövr alman fəlsəfəsində, xüsusən Nitsşe yaradıcılığında daha tez-tez tə-

olar. Lakin bəşər nəslə öz keçmişindən uzaqlaşmaq gələcəyə üz tutduqca tarix də, tarixə söykənc olan maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri də öz ikinliliyini tədricən itirir, qəbər bir metamorfozaya uğrayır. Bu cür inkişaf və sürət prosesində hər cür zaman anlayışı tarixə qovuşur, qəbər bir təkcə keçmiş və indi deyil, elə gələcək də tarixə çevrilir. Bütün təkrarsız fakt və hadisələr kimi, "Avesta"-nın özü və onun yarandığı dövr, onda vəsi və təsvir olunan zaman da keçmişlə gələcək arasındakı körpüyə çevrilir, insanın tale və yaddaş kitablarının pozulmaz səhifələrinə hopur. Bütün bunlar bir yana. Əsər gizli kod və rəmzlərlə zəngindir.

"Avesta" özünün meydana gəldiyi

Zərdüşt. Xeyir və Şərin əbədi mübarizəsi- Doğru fikir

üçüncüsü isə, abidənin yarandığı dövrdə kəmi, ideal əsərin yazılmasına inan bəsləmək düzgün olmazdı.

"Avesta" dövrü şumer-babil ədəbiyyatı barədə söhbət açan tarixçi alim İ.S.Koloqov göstərir ki, həmin ədəbiyyatdakı "fəlsəfi" mühakimələr öyüd-nəsihətlər, atalar sözləri, məsəllər, mübahisə-diaqlar, didaktik nəzm və s. təşkil edirdi. Söylənən mülahizələri "Avesta"-nın da bütün mahiyyət və strukturuna aid etmək olar. Əsərin "fəlsəfi" qayəsini Zərdüştün öyüd və öyünlərində, Hörmüz və Əhriməzin qarşıqlıq münasibətini ifadə edən kəlamlarda, Xeyir Şərin mübarizəsinin təhlilində və s. axtarmaq lazımdır.

Qeyd ediyimiz kimi, dünya ictimai fikir tarixinin inkişafında bu böyük abidə müəyyən rol oynamışdır.

"Avesta"-nın Qərbbə gəlişi də maraqlı olmuşdur. İlk Avesta mətni ("Videvada-sade") 1723-cü ildə Oksford universitetinin kitabxanasına daxil olub. Əvvəllər bu yazını heç kəs oxuya bilməyib. Yalnız 1755-ci ildə gələcəyini böyük fransız alim Anketil Düperon Hindistana adı bir əsgər kimi gedərək həmin əsərə tələf olub. 1762-ci ildə Düperon Fransaya qayıdandan Kral kitabxanasına bu mətnləri yanaşı onlarla əsər təhvil vermişdir. Beləliklə, 1771-ci ildə mətn ilk dəfə fransız, 1976-cı ildə isə Riqada alman dilində çap olunub.

Alman Şairi Höte (1749-1832) özünün "Qərb-Şərq divanı"nda "Avesta"-nın əsas mahiyyətli kimi işığın zülmət üzərindəki qələbəsi-ni qeyd edir.

Psixofizik paralelizmin banisi Teodor Fexner də bu əsərin ideyasından bəhs etmiş, Xeyirin Şərin üzərində qələbə çalmasından vəcdə söhbət açmışdır.

Təkcə qədim dövr mütəfəkkirləri deyil, həmçinin yeni və ən yeni dövr Qərb filosofları, klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələri İ.Kant (1724-1804), G.V.Hegel (1770-1831), L.Feyerbax (1804-1872) Şərq fəlsəfəsinə, o cümlədən "Avesta"-ya böyük maraq göstərmişlər.

sonsuz olan da yoxdur.

Zərdüştə görə də hər şey yuxu kimi keçicidir, yer üzündə əbədi qalan yalnız Allahdır, Xeyirdir.

Öz yaradıcılığı boyu Şərqdə mədəniyyətin, sivilizasiyanın inkişafını inkar

sadıf olunur ki, bu da ayrı bir söhbət mövzusu.

"Nə qədər güc və dözümlük varsa, doğru yola getməyi insanlara öyrədəcəyəm".

"Avesta"-dan

"Ey Ahura Mazda, işıqlı səhər nə vaxt gələcək və bəşər nəslə haçan doğruluğa üz tutucaq?"
"Avesta"-dan

eden Hegel də "Avesta"-ya böyük maraq göstərmişdir. Alman idealist fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndəsi işıqlı zülmətin mübarizəsinin rəmzi mahiyyətinə varmış, Zərdüştliyi haqlı olaraq naturalist-təbiət dini hesab etmişdir. Hegelin "Avesta" ilə bağlı mülahizələrindəki ən başlıca qüsuru zərdüştliyi tarixi inkişafdan təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirməsidir. Hegelə görə, Şərq bəşəriyyətin ışıqlı çağını yaşamı və bu çağda da donub qalmışdır, o, hər cür inkişafdan aralı düşmüşdür.

Lakin Şərq fəlsəfəsi, eləcə də "Avesta" Hegel yaradıcılığında izsiz ötür keçməmişdir. Tədqiqatçıların əsaslı mülahizələrinə görə, filosofun başlıca ideyasının - eksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununun formulları Zərdüşt təlimindən qidalanmışdır. Axı iki başlanğıcın - Xeyir Şərin, işıqlı zülmətin mübarizəsi - eksliyin vəhdəti və mübarizəsi qanunu, bir qədər ibtidai şəkildə olsa da Zərdüşt tərəfindən bəyan edilmişdir. Həm də bu cür ibtidai təlim - "Aves-

ta"-nın bütün məğzini, "Avesta" dövrünün bütün sosial mənzərəsini özündə ehtiva edir.

Lakin "Avesta"-nın şərhçi alman fəlsəfinin klassik nümayəndələrinin formulları ilə məhdudlaşmamışdır. Bütün nəhəng fikir abidələri kimi həmin əsər də özünün əbədi yaşan ömrünü müxtəlif mübahisə rəqəmləri qovşağında davam etdirməkdədir. Zərdüştlik bəşəri mahiyyət daşıyan bir əsər kimi təhlil olunmağa yanaşı, çoxdandır ki, mürtəce ovaqlı ideologiyaların, antihumanist pozisiyalı sosiologiyaların da diqqətini cəlb etməkdədir. Abidənin bu cür şərhinə daha qəbənq şəkildə ən yeni dövr alman fəlsəfəsində, xüsusən Nitsşe yaradıcılığında daha tez-tez tə-

aradın qaldırılması bir çox hökumətlərin aşkarlanması xidmət göstərmiş

ərəzide, yəni Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş yayılmış, həmin ölkələrin fikir tarixində möhkəm yer tutmuşdur. Bu əbədi abidə haqqında qədim yunan, Roma, İran, Suriya, o cümlədən Azərbaycan məxəzələrində söz açılmışdır. Tarixçilərin götdirdiyi faktlara istinad edərkən deyə bilərik ki, hələ bizim eradan əvvəl IV əsrdə Makedoniyalı İskəndarın tapşırığı ilə o dövrün görkəmli alimi Feopomp zərdüştliyin fəaliyyəti, baxışları ilə yaxından tanış olmuşdur. Bizim e.ə. III əsrdə yaşamış məşhur tarixçi Pempipin məlumatına görə "Avesta" mətni 2 milyon səfir (misrə) olmuşdur. Miladdan əvvəlki bir çox yunan qaynaqlarında Zərdüştün məşhur filosof Platon (Əfllatund) (b.e.ə. 429-344) təqribən 6 min il əvvəl (b.e.ə. 9-cu minillikdə) yaşadığı bildirilir.

Qərbin "Avesta" ilə tanışlığı nisbətən yaxın dövrə təsadüf edir. Əsərin Avropadakı tədqiqi ilə əlaqədar ingilis alimi Damstetirin "Avesta"-nın ingilis dilinə tərcüməsinə girişdə (həmin tərcümə alimin özünə məxsusdur) nisbətən ətraflı şəkildə yazılmışdır. ("Şərqin müqəddəs kitabları", 1980-ci il). Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ilk "Avesta" mətni ("Videvada-sade") Oksford universitetinin kitabxanasına 1723-cü ildə daxil olub. Amma son dövrün əksər tədqiqatlarında həmin təsəvvürün bir xeyli müddət əvvəl XVII əsrdən başladığını göstərirlər. Bu mənada görkəmli filosof A.O.Makovevskiyin qiymətli tədqiqatında həmin məsələ ilə bağlı qeyd edilən fikrin üstündən sükkətlə keçmək olmaz. Alim yazır ki, fransız B.Brissonun 1590-cı ildə çap olunmuş 3 kitabdan ibarət "Parislərən şahlıq hakimiyyəti haqqında" adlı əsərində yunan və roma mənbələrinin əsasında pars tarixinə aid bütün məlumatlar verilmişdir. Həmin əsərin ikinci kitabı qədim perslilərin adət, ənənə və dininə həsr olunmuşdur. Doğrudur, fransız aliminin əsərində Şərq abidəsi barədə heç bir söhbət açılmamışdır. Lakin məxəzəsinin toplanmış materialların "Avesta" ruhu ilə analoji yaxınlığı diqqəti cəlb edir.

ardı sah: 18

əvvəli səh: 17

Sonrakı dövrün, 17-ci yüzilliyin fransız, ingilis, alman, italyan səyahətçilərinin qeydlərində Zərdüştün dininin haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. Həmin dövrün fransız səyyahı Qabriel dü-Şinon bildirdi ki, o, müxtəlif dillərdə qələmə alınıb yazıya köçürülmüş həmin Şərq abidəsini özü görmüşdür. Oksford universitetinin professoru Tomas Qaydin "Qədim perslərin, partiyaçıların və mudiyalıların din tarixi" (1700-cü il) ingilis Corc Buçerin 1723-cü ildə İngiltərəyə gətirdiyi qədim surət (bu, "Avesta"-nın bir parçası idi) Avropanın zərdüştiliyin öyrənməsində yeni mərhələ hesab olunmalıdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq ilk böyük tanışlıq fransız alimi Angetil dü-Perronun adı ilə bağlıdır. Ömrünün on beş ilini "Avesta"-nın tədqiq, təfsir və tərcüməsinə həsr edən görkəmli şərqşünas əsəri 1771-ci ildə Parisdə fransız dilində nəşr etmişdir. O vaxtdan etibarən, yeni 200 ildən artıq bir dövrdə "Avesta" dünya şərqşünaslarının tədqiqində mərkəzi yerlərdən birini tutmaqdadır.

"Avesta"-nın saxlanmaqda olan ən qədim əlyazması XII-XIV əsrlərə aid olunur. "Avesta"-nın hissələrindən birində, hətta konkret tarix də mövcuddur: 1278-ci il. Şübhəsiz ki, bu qədim abidə o dövrün mövcud danışiq dilinə tərcümə olunmuşdur. Bir sıra tədqiqatçıların nöqtəyi-nəzərincə "Avesta" mətninin bəzi parçaları hələ o vaxtkı ölü dildə tərtib olunmuşdur. Bizcə, bu fikir doğrudur. Çünki "Avesta"-nın tərcüməsi, toplanması qısa bir dövrə aid deyil. Yaranma prosesində əsərin dili və üslubu təkmilləşmiş, cıllanmış, öz ilkin dialekt formasını dəyişmişdir. Elə buna görə də əsərin mətnindəki bəzi "sirli nöqtələri" ölü dillərin ünvanına yazmaq ehtiyatsızlıqdır.

"Avesta" Şərq, xüsusən İran tarixşünaslığında sistemli şəkildə Avropaya nisbətən gec tətbiq olunmağa başlamışdır. İran tədqiqatçılarından M.Tərbiyət, H.Tağızadə, Ə.Kəsrevi, İ.Purdavud, S.Nəfisi, M.Müin, Ə.Hikmət və s. avestaşünaslığa dair bir sıra elmi əsərlərin müəllifləridirlər. Bu əsərlərdə obyektiv və subyektiv mülahizələr kifayət qədərdir. Görkəmli Azərbaycan (cənubi) alimi Məhəmmədli Tərbiyət "Danışməndane-Azərbaycan" adlı əsərində yazır ki, Zərdüşt "Avesta"-nın ən qədim hissələrinin müəllifi, məzdəgizmin banisi və Azərbaycanın ən görkəmli şəxsiyyətlərindən olmuşdur. M.Tərbiyət öz fikirlərini əsərləndirmək üçün özündən min il əvvəl yaşamış Əbu-Reyhan Bəruninin söylədiyi mülahizələrə istinad etmişdir.

Abidənin görkəmli tərcüməçi və tədqiqatçısı İbrahim Purdavud yazır ki, Zərdüşt Azərbaycanda anadan olmuş, "Avesta" Azərbaycan xalqına məxsusdur. Lakin İ.Purdavud, Zərdüştün anadan olduğu yer barədəki mübahisələrə də etinasız qalmamışdır. O, yazırdı: "Zərdüşt yunan mənbələrində Qazaka, ərəblərdə Cənə, müasir dövrdə isə Taxte-Süleyman adlanan yerdə anadan olmuşdur. Elə bu səbəbə görə də Urmiya gölünün suyu həmin dövrdə müqəddəs hesab edilmişdir. Cənə atəşpərəstləri içərisində Azərxoş və yaxud Azərkeşəsb ən məşhur idi. Yaqut Həməviyə görə Cənə Marağa ilə Zəncan, habelə Zur və Dinəvar şəhərləri arasında yerləşir. O şəxsən orada olan atəşgahları görmüşdür".

Purdavuda görə, vaxtilə "Avesta"-nın bir nüsxəsi Azərbaycanın Şid şəhərində olan məşhur Azərkeşəsb atəşgahında, digər nüsxəsi isə Taxte-Cəmşiddə olan dövlət arxivində saxlanılmışdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan tarixçisi A.Fazilinin "Azərbaycan qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında" adlı tədqiqat əsərində söhbət açıldığına görə biz "Avesta" ilə bağlı digər mülahizələr üzərində dayanmağı vacib bilirik. Və belə bir danışmaz faktı daim yaddaşımızın pozulmaz səhifəsinə yazmalıyıq ki, "Avesta" Azərbaycan ictimai-siyasi fikir tarixi, geniş mənada türk təfəkkür qatı, türkün milli idrak pilləsi ilə bağlı olan abidədir. Bu günəcn türk şifahi və yazılı nümunələrində Hörmüz, Əhriman, habelə Zərdüşt ilə bağlı deyilən fikirlər, onlara edilən müraciətlər, onların şərəfinə söylənen alqışlar "türk zərdüştliyindən" xəbər verir. Hərçənd ki, biz "Avesta"-nı Şərq kontekstindən kənarda, "təmiz" bir əsər kimi tədqiq və təqdim etməyi də düzgün hesab etmirik.

Deyilənlərə yekun vuraraq belə bir qənaətə gələ bilərik ki, "Avesta" ümumşərq abidəsidir və bu mənada bizim xalqımızın ömür yolunun bir çox pozulmaz "ləpirləri" də məhz həmin abidədən keçir.

Hesab edirik ki, "Avesta" bizim mədəniyyətimizə və fikir tariximizə yad olan əsər deyildir. Az qala bütün klassiklərimiz birbaşa və dolayısı ilə "Avesta"-ya müraciət etmiş, ondan ilhamlanmış, onu vəsf etmiş, ondan nəyisə öxz etmişlər.

Elə buna görə də "Avesta"-nı öyrənməyə, onu tədqiq etməyə dəyər.